

ZO'RAVONLIK JINOYATLARINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Nuriddinova Ug'loy Nuriddin qizi
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
"Psixologiya" yo'nalishi 3-bosqich talabasi
ugiloynuriddinova82@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21786280>

Annotatsiya

Ushbu maqolada zo'ravonlik jinoyatlarining kelib chiqishiga sabab bo'luvchi psixologik determinantlar tizimli tahlil qilinadi. Zo'ravonlik jinoyatlarining ko'p omilli tabiati ochib berilib, shaxsiy (individual-psixologik), oilaviy-tarbiyaviy, ijtimoiy-muhit hamda vaziyatga bog'liq determinantlar guruhlariga ajratilgan holda ko'rib chiqiladi. Jinoyat sodir etish mexanizmida motivatsion soha, kognitiv buzilishlar, emotsional-irodaviy nazorat va shaxsning qadriyat yo'nalganligi tutgan o'rni yoritiladi. Shuningdek, determinatsiya tushunchasining kriminal psixologiyadagi mazmuni, sabab va shart-sharoitlarning o'zaro nisbati masalasi tahlil qilinadi. Maqola zo'ravonlik jinoyatlarining psixologik profilaktikasi bo'yicha amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar

Zo'ravonlik jinoyati, psixologik determinant, determinatsiya, kriminal motivatsiya, viktimologik omil, agressivlik, shaxs deformatsiyasi, ijtimoiylashuv nuqsonlari, jinoyat mexanizmi, profilaktika.

KIRISH

Zo'ravonlik jinoyatlari – jamiyat xavfsizligiga eng katta tahdid soluvchi huquqbuzarliklar turi bo'lib, ularning oldini olish nafaqat huquqiy, balki chuqur psixologik yondashuvni ham talab etadi. Har qanday jinoyat, jumladan zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyat ham, "bo'shliqda" sodir bo'lmaydi – u shaxsning ichki psixologik holati, uning shakllanish tarixi va tashqi vaziyatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Kriminal psixologiyada bu jarayonni tushuntirish uchun "determinatsiya" tushunchasidan foydalaniladi – bu jinoyatning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan va unga ta'sir ko'rsatgan omillar tizimini bildiradi.

Zo'ravonlik jinoyatlarining psixologik determinantlarini o'rganish ularning oldini olish strategiyalarini ilmiy asosda qurish, xavf guruhlarini aniqlash va korreksion-profilaktik dasturlarni samarali ishlab chiqish imkonini beradi. Ushbu maqolaning maqsadi – zo'ravonlik jinoyatlarining psixologik determinantlarini tizimlashtirish va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM

1. "Psixologik determinant" tushunchasining mazmuni

Determinant (lot. *determinare* – belgilamoq, chegaralamoq) – biror hodisaning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi yoki unga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida ta'riflanadi. Kriminal psixologiyada psixologik determinantlar deganda, shaxsning ichki dunyosiga, uning ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlari, xarakterologik xususiyatlari va idrok jarayonlariga tegishli bo'lgan, jinoiy xatti-harakatning sodir bo'lishiga sabab bo'ladigan omillar tushuniladi.

Muhim jihat shundaki, determinantlar bevosita "sabab" (jinoyatni to'g'ridan-to'g'ri keltirib chiqaruvchi omil) va "shart-sharoit" (jinoyat sodir bo'lishiga qulay muhit yaratuvchi, ammo o'zi alohida jinoyatga olib kelmaydigan omil) ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Zo'ravonlik jinoyati odatda bir nechta determinantlarning uyg'unlashuvi natijasida sodir bo'ladi.

2. Individual-psixologik determinantlar

Bu guruhga shaxsning ichki psixologik strukturasiga tegishli omillar kiradi:

- Motivatsion soha buzilishlari – o‘ziga xos, jamiyat tomonidan qabul qilinmagan ehtiyojlarning (hukmronlik qilish, o‘ch olish, o‘zini tasdiqlash) ustuvor bo‘lishi;
- Aggressivlikning shaxs xususiyati sifatida barqarorlashuvi – vaziyatdan qat’i nazar, aggressiv reaksiyaning odatiy javob shakliga aylanishi;
- Emotsional-irodaviy nazoratning zaifligi – affekt holatida o‘z xatti-harakatlarini boshqara olmaslik;
- Kognitiv buzilishlar va noratsional ishonchlar – "kuch – muammoni yechishning yagona yo‘li", "meni tushunishmayapti, shuning uchun kuch ishlatishim kerak" kabi fikrlash sxemalari;
- Empatiya va vijdon mexanizmlarining zaif rivojlanganligi – qurbonning azobini his qilmaslik yoki ahamiyatsiz deb baholash;
- Shaxsning qadriyat-mafkuraviy yo‘nalganligidagi deformatsiya – huquqiy va axloqiy normalarga nisbatan salbiy yoki loqayd munosabat.

3. Oilaviy-tarbiyaviy determinantlar

Ko‘plab tadqiqotlar shaxsning zo‘ravon xulq-atvoriga moyilligi ko‘p hollarda bolalik davridagi oilaviy muhit bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi:

- Bolalikda jismoniy yoki psixologik zo‘ravonlikning qurboni bo‘lish yoxud unga guvoh bo‘lish;
- Ota-onalar tomonidan zo‘ravon xulq-atvor namunasining namoyish etilishi (ijtimoiy o‘rganish mexanizmi orqali);
- Tarbiyadagi nazoratsizlik yoki, aksincha, haddan tashqari qattiqqo‘llik va jazolashga asoslangan tarbiya uslubi;
- Oilada emotsional iliqlik, qo‘llab-quvvatlash va barqaror bog‘lanishning yetishmasligi;
- Oilaviy nizolar, ajralish, bir ota-ona bilan tarbiyalanish holatlarining salbiy ta’siri.

4. Ijtimoiy-muhit determinantlari

- Referent guruh ta’siri – zo‘ravonlikni me’yor sifatida qabul qiluvchi guruh yoki submadaniyatga mansublik;
- Ijtimoiy-iqtisodiy noqulaylik – ishsizlik, moddiy qiyinchilik, ijtimoiy chetlanish (marginalizatsiya) holatlari;
- Ta’lim tizimidagi kamchiliklar – maktab va boshqa ta’lim muassasalarida psixologik yordam tizimining yetarli emasligi;
- Ommaviy axborot vositalari va raqamli muhit ta’siri – zo‘ravonlik sahnalarining ko‘plab va tez-tez namoyish etilishi, bu esa desensitizatsiya (zo‘ravonlikka nisbatan sezgirlikning pasayishi) hodisasiga olib kelishi mumkin;
- Ijtimoiy nazorat mexanizmlarining zaiflashuvi – jamoatchilik va institutsional nazoratning yetarli darajada bo‘lmasligi.

5. Vaziyatga bog‘liq (situativ) determinantlar

Zo‘ravonlik jinoyati sodir bo‘lishida aniq vaziyatning ham o‘rni katta:

- Konfliktli vaziyat – bevosita to‘qnashuv yoki ziddiyatning yuzaga kelishi;
- Qurbonning xulq-atvori – ba’zi hollarda qurbonning o‘zi bilmagan holda provokatsion vaziyat yaratishi (viktimologik jihat);
- Alkogol yoki boshqa moddalarning ta’siri – o‘zini-o‘zi nazorat qilish qobiliyatining pasayishi;
- Guruhiy vaziyat – guruh bosimi ostida individual javobgarlik hissi susayishi ("deindividualizatsiya" hodisasi);

- Qurol yoki boshqa vositalarning mavjudligi – zo‘ravonlik ehtimolini oshiruvchi tashqi omil.

6. Determinantlarning o‘zaro bog‘liqligi va jinoyat mexanizmi

Zo‘ravonlik jinoyati, qoida tariqasida, yagona sababdan emas, balki yuqorida ko‘rsatilgan determinantlar guruhlarining o‘zaro ta’sirlashuvi natijasida yuzaga keladi. Odatiy jinoyat mexanizmini quyidagicha tasavvur qilish mumkin: bolalik davrida shakllangan travmatik tajriba va tarbiyadagi nuqsonlar → shaxsning motivatsion-qadriyat sohasidagi deformatsiya → ijtimoiy muhitning salbiy ta’siri (referent guruh, moddiy noqulaylik) → keskin vaziyat yuzaga kelishi → emotsional-irodaviy nazoratning yetishmasligi tufayli zo‘ravon xatti-harakatning amalga oshirilishi.

Shuni ta’kidlash lozimki, bu zanjirdagi har bir bo‘g‘in alohida holda jinoyatga olib kelmaydi – faqat ularning muayyan kombinatsiyasi va kuchayishi natijasida zo‘ravonlik jinoyati sodir bo‘lish ehtimoli ortadi. Shu sababli zo‘ravonlik jinoyatlarini profilaktika qilishda ham kompleks, ko‘p bosqichli yondashuv talab etiladi.

7. Psixologik profilaktikaning asosiy yo‘nalishlari

Determinantlar tahlili asosida zo‘ravonlik jinoyatlari profilaktikasining quyidagi yo‘nalishlarini belgilash mumkin:

- Oilalarda ijobiy tarbiya uslublarini shakllantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik ishlar;
- Bolalar va o‘smirlarda empatiya, emotsional intellekt va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- Xavf guruhidagi shaxslarni erta bosqichda psixodiagnostika orqali aniqlash;
- Ijtimoiy nazorat va qo‘llab-quvvatlash tizimlarini (maktab psixologlari, ijtimoiy xizmatlar) mustahkamlash;
- Ommaviy axborot vositalarida zo‘ravonlik targ‘ibotining oldini olish choralarini kuchaytirish.

XULOSA

Zo‘ravonlik jinoyatlarining psixologik determinantlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bunday jinoyatlar individual-psixologik, oilaviy-tarbiyaviy, ijtimoiy-muhit va vaziyatga bog‘liq omillarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Determinantlarni tizimli tushunish jinoyatchilikning oldini olish strategiyalarini ilmiy asoslangan holda qurish, xavf guruhlarini erta aniqlash va samarali korreksion-profilaktik dasturlar ishlab chiqish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqotlarda alohida zo‘ravonlik jinoyati turlari (oilaviy zo‘ravonlik, o‘smirlar zo‘ravonligi va h.k.) bo‘yicha determinantlarning o‘ziga xos jihatlarini chuqurroq o‘rganish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Antonyan Yu.M. Psixologiya prestupnika i rassledovaniya prestupleniy. – Moskva: Yurist, 1996.
2. Antonyan Yu.M., Enikeev M.I., Eminov V.E. Psixologiya prestupnika i rassledovaniya prestupleniy. – Moskva: Yurist, 1996.
3. Sitkovskaya O.D. Psixologiya ugolovnoy otvetstvennosti. – Moskva: Norma, 1998.
4. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. – New York: McGraw-Hill, 1993.
5. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973.
6. Agnew R. Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency // Criminology. – 1992. – Vol. 30. – P. 47–87.

7. Farrington D.P. Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues // Criminology. – 2003. – Vol. 41. – P. 221–255.
8. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
9. Karimova V.M. Yuridik psixologiya. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2012.
10. To'laganova G. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2015.
11. Enikolopov S.N. Psixologicheskie problemy izucheniya agressivnogo povedeniya // Psixologicheskiy jurnal. – Moskva, 2001.
12. Anderson C.A., Bushman B.J. Human aggression // Annual Review of Psychology. – 2002. – Vol. 53. – P. 27–51.